

Mieczysław Michalik

Zagadnienie wojny w etyce

Etyka 3, 115-145

1968

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MIECZYŚŁAW MICHALIK

Zagadnienie wojny w etyce*

I

Niebezpieczeństwo wojny termonuklearnej, dążność do uchylenia go i zachowania pokoju światowego należą do podstawowych fenomenów naszej epoki, określając w zasadniczej mierze treść myślenia współczesnego człowieka, jego niepokojów i nadziei. Niebezpieczeństwo to zrosnięte trwale z dotychczasową strukturą społeczeństw cywilizowanych, nie jest bynajmniej czymś abstrakcyjnym — polityka określonych rządów, wydarzenia w różnych częściach świata w ostatnich latach, a zwłaszcza tragedia wietnamska powodują, że obawy przed nim są w pełni realne.

Problem wojny i pokoju splata się dzisiaj nierozdzielnie z radykalnie dzielącym świat konfliktem przeciwstawnych sobie formacji społecznych. Groźba wojny nie tylko towarzyszy obecnie rywalizacji dwóch ustrojów, ale wpływa praktycznie na jej przebieg, określa w dużym stopniu konkretne kroki poszczególnych stron. Tak realizuje się nie tylko teza, iż wojna jest kontynuacją określonej polityki, konsekwencją określonych dążeń politycznych, ale i jej odwrotność: niebezpieczeństwo potencjalnej wojny staje się jedną z determinant aktualnej polityki. Po części tragicznie, po części optymistycznie brzmią często ponawiane, oficjalne pokojowe deklaracje polityczne, mające wyrażać obawę czynników politycznych przed rozpętanem wojny i dążność do zachowania pokoju. Jednym ze znamion naszych czasów jest więc i to, że tradycyjna argumentacja i hasła moralistów stały się elementem składowym języka polityków. Weszły one także do publikacji o charakterze militarnym.

Źródłem tego przede wszystkim przewidywany jest charakter ewentualnej wojny atomowej, tak w sensie jej barbarzyńskiego przebiegu,

* Jest to część wstępna większej pracy pod tym samym tytułem.

jak i jej skutków. Nigdy dotąd ludzkość nie stała bowiem w obliczu totalnej samozagłady, niebezpieczeństwa unicestwienia siebie i swej kultury przez użycie w trybie wojennym wytworzonych przez siebie środków technicznych. Wszelkie dotychczasowe zbrodnie, jakie ludzkość popełniała na sobie samej mogą się wydać mało znaczące wobec perspektywy totalnego zniszczenia.

Oczywiście ilościowe kryteria w dziedzinie zła moralnego od pewnych przynajmniej granic tracą swe znaczenie, mianowicie od momentu, w którym przekroczony zostaje próg ludzkiej wrażliwości moralnej i zdolności do moralnych potępień; zło traci wówczas swe konkretne wymiary, nabiera sensu zła abstrakcyjnego. W oceanie ludzkiego cierpienia, w warunkach dokonywanego ludobójstwa trudno „jeszcze bardziej” potępić kogoś — jednostkę, grupę, system — kto winien jest zagłady „jeszcze jednego” miliona ludzi, trudno „bardziej” potępić zagładę czy nieszczęścia np. trzydziestu milionów ludzi niż zagładę i cierpienia dwudziestu milionów. Nie chodzi więc po prostu o to, że kolejna wojna światowa byłaby bardziej barbarzyńska niż dotychczasowe, że przyniosłaby więcej ofiar. Rzecz w tym, że wojna, jak sądzić można z monstrualnych rozmiarów aktualnych zbrojeń i ich kryteriów, którymi są już nie ilość i jakość sprzętu wojennego, ale wielokrotność możliwości uśmiercenia każdego człowieka na kuli ziemskiej¹, staje się w tych warunkach problemem ostatecznym, a więc problemem dalszego istnienia lub nieistnienia gatunku ludzkiego².

Problem zachowania pokoju nigdy jeszcze w historii ludzkości nie miał więc takiego znaczenia, jak współcześnie. Toteż coraz częściej rozlegają się głosy, że jeśli dotąd wojna mogła być środkiem do jakichś celów — dzisiaj staje się ona tragicznym „celem dla siebie”, nie można bowiem za jej pośrednictwem uzyskać niczego, można jedynie złożyć jej wszystko na nonsensowny w swym barbarzyństwie stos ofiarny. Tutaj więc przekroczona została bariera jakiegokolwiek sensu wojny, w czym zresztą wielu ludzi widzi paradoksalną gwarancję zachowania pokoju. Oczekiwania te, jak się wydaje, nie są pozbawione racji — ta właśnie sytuacja w dziedzinie zbrojeń jest jednym

¹ Według niektórych obliczeń łączna siła wybuchu bomb atomowych i głowic termojądrowych znajdujących się w 1965 r. w arsenałach Związku Radzieckiego i Stanów Zjednoczonych dała się wyrazić sumą 22 ton materiałów wybuchowych „przypadających” na każdego mieszkańca kuli ziemskiej. Dodajmy, że według relacji Johna Kennedy’ego z 1960 r. na głowę przypadało wtedy „tylko” ok. 10 ton materiałów wybuchowych (oczywiście w przeliczeniu zapasów atomowych na tradycyjne materiały wybuchowe). Jak z tego wynika, wszelkie takie obliczenia, jakkolwiek od dawna już całkowicie absurdalne, z dnia na dzień tracą swą aktualność w wyniku stałego rozwoju zbrojeń w świecie.

² Takie traktowanie problemu wojny i pokoju jest dzisiaj powszechne. Znamiennym przykładem tego może być książka N. M. Nikolskiego pod takim właśnie tytułem: *Osnownyj wopros sowremiennosti*, Moskwa 1964.

z czynników wyzwających rozsądek polityczny, wpływa też na przesycanie języka politycznego moralnie uzasadnianymi deklaracjami pokojowymi. Toteż w tej sytuacji wszelkie węzłowe zagadnienia współczesnego humanizmu sprowadzają się ostatecznie do zagadnienia niebezpieczeństwa wojny i możliwości zachowania pokoju.

Na obecność antywojennych akcentów moralnych w deklaracjach politycznych niewątpliwie wpływ wywiera również — wyzwolona m.in. przez tragedię Hiroszimy — postawa i świadomość mas pragnących pokoju i występujących czynnie w jego obronie. Do charakterystycznych znamion naszej epoki należy zatem i to, że w świadomości moralnej mas potępienie wojny i dążność do zachowania pokoju zajmuje tak poczesne miejsce, że pokój na skalę dotąd nigdy niespotykaną zaliczany jest do rzędu najwyższych wartości moralnych. Dzięki temu względy moralne — potępienie wojny i pragnienie pokoju — stają się realną siłą, zdolną wywrzeć praktyczny wpływ na sytuację w świecie³.

Moralna aprobata pokoju i moralne protesty przeciwko wojnie występują oczywiście w całej historii refleksji filozoficznej i moralnej. Jednak dotychczas głos etyków i moralistów, a także moralne poczucie mas nie miały większego znaczenia, nie wpływały praktycznie na stosunki między narodami, skoro w ostatnich dwudziestu pięciu wiekach istnienia ludzkości przypadło 1400 lat wojen i większych konfliktów zbrojnych. Podobnie jak poczucie moralne, nie miał wpływu na tę sytuację i rozsądek. Wszak do nielicznych wyjątków należą w historii przypadki świadomej rezygnacji z nowego, niszczycielskiego narzędzia walki.

Współcześnie moralność staje się coraz bardziej jedną z sił praktycznie współokreślających działanie polityczne. Idzie nie tylko o skalę moralnego potępienia wojny, o to, że jest ono stałym elementem zarówno świadomości potocznej, jak i publicystyki, literatury pięknej i filozoficznej. Chodzi także o to, że współcześnie istnieją większe możliwości wpływu moralności na politykę, a więc i na zachowanie pokoju. Pragnienie pokoju nie zawiera się dzisiaj w pokornej inwokacji: „od powietrza, głodu, ognia i wojny racz zachować Panie”, lecz w praktycznym sprzeciwie mas wobec polityki wojny i w poparciu polityki pokoju. O tym decyduje już nie tylko strach przed niszczycielską wojną, ale realny

³ Współczesna pedagogika i moralistyka coraz częściej zwracają uwagę na konieczność pracy wychowującej człowieka dla pokoju. Tak np. w sierpniu 1966 r. odbyło się w Warszawie Międzynarodowe Seminarium poświęcone wychowaniu dla świata bez wojen. Dwa wystąpienia na tym seminarium zamieszczone są w „Kwartalniku Pedagogicznym” nr 1/43 z 1967 r. (Herbert Read, *Warunki dla pokoju*, s. 3—8 oraz Krzysztof Kruszewski, *Możliwości wychowania dla pokoju*, s. 85—92). Skrócone teksty pozostałych wystąpień na seminarium zamieszczone są w czasopiśmie „War Resistance” 1966, nr 18—19.

układ sił społecznych, a m.in. fakt, że najbardziej masowy w dziejach ruch społeczny — ruch komunistyczny, jednym ze swych naczelnych haseł — dyrektyw zbiorowego działania uczynił walkę o pokój. W jednym z czołowych dokumentów tego ruchu — *Programie XXII Zjazdu KPZR* czytamy: „Znieść wojny, ustanowić wieczny pokój na ziemi — oto dziejowa misja proletariatu”.

Spośród różnych systemów etycznych i różnych form współczesnego pacyfizmu ruch komunistyczny stanowi pod względem moralnego potępienia wojny siłę największą, gdyż inspirowany przez ideologię marksistowską bunt przeciwko wojnie i siłom wojny ma najściślejsze powiązanie z praktyką polityczną. Jednakże ten ruch — w przeciwieństwie do pozasocjalistycznego ruchu pacyfistycznego — nie ma, jak dotąd, szerzej rozbudowanego zaplecza teoretycznego, uwzględniającego filozoficzne założenia marksizmu i jego programu społecznego oraz aktualne warunki historyczne, w tym również nowe środki prowadzenia wojny i jej konsekwencje. Jak dotąd, problem wojny i pokoju — moralne potępienie wojny i uzasadnienie polityki pokojowej — jest w większym stopniu problemem praktyków, organizatorów życia politycznego i ruchów masowych, niż teoretyków-marksistów, a zwłaszcza przedstawicieli filozofii, czy ściślej — etyki. Jakkolwiek problem wojny i pokoju jest sygnalizowany niemal we wszystkich publikacjach dotyczących charakteru i losu współczesnej cywilizacji, jej konfliktów i perspektyw, nigdzie nie jest poddawany wszechstronnej i autonomicznej analizie etycznej⁴. Jest to niewątpliwie związane z ogólnymi zaniedbaniami, jakie do niedawna występowały w etyce marksistowskiej. Dzisiaj jednakże, w warunkach rozwoju etycznej i antropologicznej refleksji marksistowskiej, problem wojny i pokoju może i powinien być podjęty bardziej wszechstronnie niż dotąd i rozpatrzony z punktu widzenia podstawowych założeń etyki marksistowskiej. Oczywiście — problem ten może być rzeczywiście rozstrzygnięty jedynie w sferze praktyki społecznej, a nie w sferze teoretycznych rozważań i moralnych wezwań. Jednakże powinien on również znaleźć szerokie odzwierciedlenie i w teorii etycznej. Zasluguje on na takie potraktowanie ze względu na swą złożoność, wymagającą rozległych analiz etycznych, które sprzyjać mogą rozwojowi świadomości moralnej i praktycznym wysiłkom antywojennym. Analizy te nierzadko domagają się polemik z pozamarksistowską współczesną refleksją etyczną

⁴ W literaturze marksistowskiej wiele pozycji dotyczy problemu wojny i pokoju głównie w aspekcie teoretycznym. Rozważania np. na temat sprawiedliwego charakteru określonych wojen występują tu łącznie z rozważaniami na temat genezy i istoty wojny. Przykładu tej literatury dostarcza np. praca N. W. Puchowskiego, *O mirie i wojnie*, Moskwa 1965. Oprócz publicystyki politycznej zagadnienie wojny i pokoju z punktu widzenia etyki marksistowskiej porusza fragmentarycznie W. P. Tugarinow, *O wartościach życia i kultury*, Warszawa 1964, s. 95—104.

dotyczącą problematyki wojny i pokoju, a także z określonymi poglądami pacyfistycznymi. Mają one bowiem różne podstawy filozoficzno-etyczne, jakkolwiek współcześnie wszystkie te poglądy posiadać mogą duże znaczenie praktyczne jednoczące postawy ludzi wobec wojny i pokoju.

W obrębie współczesnej pozamarksistowskiej refleksji etycznej wyróżnia się niewątpliwie myśl katolicka⁵, zwłaszcza od czasu pontyfikatu Jana XXIII i II Soboru Watykańskiego. Ma ona największy — jak dotąd — udział w analizie etycznej zagadnienia wojny i pokoju. Jednak i w tej dziedzinie myśl katolicka nie jest jednorodna, wyraźnie zarysowują się w niej niekonsekwencje oraz przeciwstawne poglądy na zagadnienie dopuszczalności w sensie moralnym wojny atomowej. Toteż polemika z katolickimi poglądami w kwestii wojny i pokoju w wielu wypadkach okazuje się nieodzowna. Jednakże krytyka ta w swej dotychczasowej postaci jest mało rzeczowa, a niekiedy wręcz niekonsekwentna. Poddając bowiem krytyce owe sprzeczności nasza publicystyka niejako domaga się od myśli katolickiej jasnego i zadowalającego wszystkich moralnego rozwiązania problemu współczesnej wojny. Jednak nie podejmuje się próby pełnego i pozytywnego rozwiązania go z własnych pozycji, przy uwzględnieniu wszelkich towarzyszących mu obecnie pytań, wątpliwości, konfliktów.

II

Problem wojny stanowi, zwłaszcza współcześnie, źródło i przedmiot wielostronnej refleksji. Ma on bowiem aspekt polityczny, naukowo-techniczny, socjologiczny, prawny. Ma on także rozległy aspekt filozoficzny, który — choć ściśle wiąże się z psychologiczną, socjologiczną i inną wiedzą o wojnie, o zachowaniu się mas ludzkich podczas wojny itp. — jest jednak odrębny pod względem charakteru i znaczenia. Aspekt ten sprowadza się w istocie do ogólnej teorii wojny jako fenomenu społecznego istnienia: jej genezy, istoty, funkcji, możliwości eliminacji z życia społecznego. Teoria ta najczęściej związana jest z określoną koncepcją natury ludzkiej lub historii, z określonym stanowiskiem w kwestii prawidłowości w świecie społecznym i zakresu wpływu człowieka na kształt zjawisk społecznych. Problem wojny ma wreszcie w całej rozciągłości aspekt etyczny, tak było zawsze w historii, a współcześnie aspekt ten,

⁵ Z polskiej literatury wspomnijmy tu przykładowo pracę Adama Krzyżanowskiego, *Chrześcijańska moralność polityczna*, Warszawa-Kraków 1948, z literatury obcojęzycznej zbiór: *Atomare Kampfmittel und christliche Ethik. Diskussionsbeiträge deutscher Katholiken*, München 1960.

właśnie ze względu na totalny charakter ewentualnej wojny i jej niszczyielskie konsekwencje, poszerzył się znacznie.

Aspekt etyczny problemu wojny jest wyjątkowo złożony i skomplikowany. Trudno o lepszy od niego przykład kontrowersyjnej kwestii etycznej. Z jednej strony ujawnia się tu różnorodność zagadnień, które muszą być uwzględnione przy moralnym opiniowaniu zjawiska wojny, z drugiej strony występują rozmaite, również wykluczające się, stanowiska moralne wobec tego zjawiska. Kontrowersje w etyce dotyczą najczęściej treści oraz sposobu uzasadniania określonych wartości, ich miejsca w ogólnej hierarchii wartości. Zjawisko wojny napotyka w etyce na całkowicie odmienne oceny, oznacza się je zarówno ujemnym, jak i dodatnim znakiem moralnym. Problem dodatkowo komplikują ściśle związki między aspektem moralnym, a aspektami pozamoralnymi tego zjawiska.

Rozważania w obrębie etyki społecznej dotyczące wojny i pokoju, stanowią zarazem jeden z przypadków konkretyzacji i zastosowania ogólnej refleksji etycznej do wielkiej wagi problemu szczegółowego. Uprawianie tak skonkretyzowanej refleksji etycznej przeniesionej na płaszczyznę określonych zjawisk społecznych (np. pracy, własności) ma podwójne znaczenie. Przede wszystkim może ona wywrzeć w jakiejś mierze wpływ na rzeczywistość społeczną, poprzez determinowanie poglądów i postaw moralnych ludzi. W ten sposób zbudowany zostaje pomost między teorią etyczną a praktyką społeczną. Zarazem uwzględnienie w refleksji etycznej określonych zjawisk i problemów społecznych powoduje, że napełnia się ona realną treścią, staje się konkretna. Spory etyczne dotyczące takich problemów tracą werbalizm sporów abstrakcyjnych, oderwanych od konkretnych zjawisk społecznych.

Moralny aspekt zagadnienia wojny i pokoju znajduje wyraz w klasycznej literaturze etycznej, czy szerzej — filozoficznej (Platon, Arystoteles, Hobbes, Kant, Fichte, Hegel) i w literaturze pięknej (Arystofanes, Tolstoj, Barbusse i wielu innych). Współcześnie jednakże moralny aspekt wojny w różnym stopniu i z różną ostrością występuje ponadto:

— w literaturze prawniczej⁶, zwłaszcza dotyczącej międzynarodowego prawa wojennego oraz prawnych aspektów drugiej wojny światowej (procesu w Norymberdze itp.);

⁶ W literaturze prawniczej dotyczącej zagadnień wojny i pokoju, rozwijającej się zwłaszcza w czasach nowożytnych, zawsze wyraźnie uwidaczniał się ich aspekt moralny. Za jeden z pierwszych tego rodzaju uchodzi traktat-kazanie Stanisława ze Skarbimierza — *De bellis iustis* opublikowany i obszernie skomentowany w pracy Ludwika Ehrlicha, *Polski wykład prawa wojny XV wieku*, Warszawa 1955. Z innych pozycji należy tu wymienić przede wszystkim traktat H. Grocjusza, *De jure belli ac pacis* (1625).

— w popularnej publicystyce politycznej, zwłaszcza w materiałach i komentarzach prasowych;

— w literaturze politycznej, a przede wszystkim w deklaracjach i dokumentach określonych instancji politycznych, w wystąpieniach poszczególnych mężów stanu i w ich interpretacjach⁷ (m. in. kolejne oświadczenia i apele narad przedstawicieli partii komunistycznych czy dokumenty XVII Zjazdu KPZR);

— w literaturze militarnej, poświęconej rozwojowi współczesnej strategii wojennej analizującej współczesne środki bojowe, możliwości i skutki ich zastosowania itd. Do tego rodzaju literatury można obecnie zaliczyć wszelkie publikacje naukowo-techniczne i ekonomiczne poświęcone technicznej stronie ewentualnej wojny nuklearnej i jej różnorodnym niszczycielskim skutkom.

Ten stan rzeczy sprawia, że próby metodologicznego uporządkowania zagadnienia wojny i pokoju w etyce, ujęcia go w ramy choćby giętkiej systematyzacji natrafiają na wiele istotnych trudności. Owa analiza metodologiczna i systematyzująca objąć musi w jakiejś mierze dzieła nie tylko *par excellence* etyczne, ale i pozaetyczną literaturę, obfitującą w maturalne opinie na temat wojny i pokoju. Dodać przy tym należy, że obecnie ta właśnie literatura, zwłaszcza zaś literatura militarna, ilościowo zdecydowanie przeważa nad literaturą ściśle etyczną dotyczącą interesującego nas zagadnienia.

Natomiast z punktu widzenia refleksji normatywnej nad zagadnieniem wojny w dobie współczesnej ten stan rzeczy jest korzystny. Powoduje on wprawdzie, że nie sposób formułować dziś sensownych, racjonalnie uzasadnionych opinii moralnych (niezależnie od ich światopoglądowych i aksjologicznych przesłanek) bez szerokiego uwzględnienia charakteru ewentualnej wojny totalnej, tzn. środków, jakie mogłyby w niej zostać użyte, ich zasięgu, mocy i różnorodności. Dzięki temu jednakże refleksja etyczna zyskuje w tej dziedzinie oparcie w faktach i ścisłych danych, i chociaż brzmi to paradoksalnie ze względu na przedmiot rozważań, nabiera racjonalnego charakteru: jej postulaty mają epirowne uzasadnienie, jak w rzadko której dziedzinie tej refleksji. Stwarza to zresztą okazję do rozważań natury ogólnej na temat pozaetycznych fundamentów systemu etycznego, najlepszego sposobu uzasadnienia wymagań etycznych.

Potrzeba uwzględnienia współczesnej literatury militarnej w analizach dotyczących zagadnienia wojny i pokoju z punktu widzenia etyki

⁷ Por. np. pracę zbiorową pod red. Harry L. Colesa, *Total War and Cold War. Problems in Civilian Control of the Military*, Ohio State University Press 1962. Przykładem innego typu literatury polityczno-filozoficznej może być m. in. praca Raymonda Arona, *The Century of Total War*, Boston 1960.

wywodzi się także i stąd, że wyrażany w tej literaturze stosunek do użycia broni atomowej (oraz przewidywanych jej skutków) najczęściej wyraźnie wynika z określonej ideologii i koncepcji historiozoficznej, te zaś nie są bez wpływu na moralne zabarwienie tego stosunku⁸.

Dla przykładu zauważmy, że wielu teoretyków strategii zachodniej tezę o dopuszczalności użycia broni atomowej uzasadnia za pomocą założeń o charakterze historiozoficznym, iż wojna należy do struktury życia społecznego, nieuchronnie towarzysząc społeczeństwu w całej jego historii oraz że ludzie zawsze używają w wojnie tę broń, jaką posiadają, przystosowując się do niej. Broń atomowa — według tych założeń — jest w tym sensie taką samą bronią jak każda poprzednia; jak każda poprzednia po początkowych oporach będzie uznana, a stosowana — nie doprowadzi do zagłady ludzkości, choć różni się ona od poprzednich mocą i zasięgiem⁹.

III

Rozpatrując zagadnienie wojny z punktu widzenia etyki należy uwzględnić trzy jego wymiary — metodologiczny, historyczny i aksjologiczny. Wysuniętą tu na czoło analizę metodologiczną traktujemy jako próbę systematyzacji i uporządkowania problemów składających się na zagadnienie wojny rozpatrywane z punktu widzenia etyki. Zadaniem tej analizy jest zwłaszcza ustalenie zakresu i charakteru zainteresowań etyki w omawianej dziedzinie, czyli udzielenie odpowiedzi na pytania: czym konkretnie zajmuje się etyka biorąc za przedmiot swej refleksji normatywnej zjawisko wojny? Jakie sprawy rozpatruje ona formułując określoną ocenę moralną wojny? Jak przedstawiało się to w historii etyki, a co w warunkach współczesnych powinno stać się przedmiotem moralnej oceny wojny? Jaka zatem jest struktura rozważań etycznych poświęconych bezpośrednio zjawisku wojny lub jaka być powinna, by mogła ona uwzględnić współczesny charakter wojny? Jakie są warunki zasadności etycznych ocen wojny, na czym oceny te opierały się lub na czym — z punktu widzenia określonych wymogów metodologicznych — powinny się opierać współcześnie? Wreszcie, czy można ustalić jakieś kryteria zasadności ocen moralnych dotyczących zjawiska wojny, jakie

⁸ W wielu publikacjach zachodnich o charakterze militarnym wojna atomowa i jej sens znajduje uzasadnienie w programowym antykomunizmie. Elementy takiego stosunku do wojny spotkać można np. w publikacji Hermana Kahna, *On Thermonuclear War*, Princeton 1962, czy w: R. Strausz-Hupé, W. Kinter, S. Passony, *A Forward Strategy for America*, New York 1961.

⁹ Na teorie takie zwraca uwagę J. Lider, *Wojny i doktryny wojenne XX wieku*, Warszawa 1966, s. 13—16.

one są i które z systemów etycznych najlepiej w tej dziedzinie kryteria te uwzględniają?

Lista pytań jest więc dość obszerna, a odpowiedzi na nie mogą nastroić liczne trudności. Zwłaszcza że trudno byłoby powołać się tu na publikacje, w których tego rodzaju rozważania zostały podjęte. Brak jest również prac, w których podobne rozważania dotyczą w szerokim zakresie jakichś zjawisk społecznych. Za wyjątek można uznać niektóre publikacje z dziedziny teorii i filozofii prawa¹⁰.

Rozważań dotyczących historycznego wymiaru zagadnienia wojny w etyce nie można oczywiście sprowadzać do rejestracji wszelkich możliwych wypowiedzi o charakterze ocen etycznych na temat wojny i pokoju, rozsianych po różnych dziełach etycznych. Celem tych rozważań nie może też być przedstawienie poglądów etycznych na zagadnienie wojny i pokoju w porządku chronologicznym, od pierwszych ze znanych np. w literaturze greckiej do współczesnych. Bardziej właściwe wydaje się tu dążenie do syntetycznej charakterystyki podstawowych stanowisk etycznych w kwestii wojny lub pokoju, do klasyfikacji tych stanowisk według ich treści oraz teoretycznych i aksjologicznych przesłanek, przedstawienie ich historycznego kształtu i rozwoju. Prezentacja poglądów etycznych poszczególnych autorów może tu pełnić jedynie rolę egzemplifikacji określonych stanowisk. Odpowiedzi wymagają tu wobec tego pytania: jakie główne stanowiska aksjologiczne wobec wojny lub pokoju występowały w historii etyki i jakie występują współcześnie, jakie rodzaje argumentów przytacza się dla ich uzasadnienia? Jakiego rodzaju zależności treściowe zachodzą między charakterem oceny moralnej wojny w obrębie określonego systemu etycznego a wiedzą pozaetyczną, wiedzą o faktach, zwłaszcza zaś koncepcją wojny, wiedzą o środkach stosowanych w wojnie i ich skutkach? A także, czy zachodzi związek między ewentualnymi zmianami w dziedzinie poglądów etycznych na zagadnienie wojny lub pokoju a rozwojem poglądów na istotę wojny i zmianą techniki wojennej? Jaki jest związek poszczególnych typów poglądów moralnych w kwestii wojny z charakterem danej epoki, w której one powstały, i jaką funkcję poglądy te w swoich epokach spełniały? A w związku z tym, czy określone poglądy etyczne, którym przyznać można słuszność w odniesieniu do dotychczasowych wojen — zachowują ją i w warunkach współczesnych? W tym miejscu, jak widać, wątek historyczny rozważań wyraźnie zazębia się z wątkiem metodologicznym.

Tak pojęte analizy historyczne powinny oczywiście dotyczyć całej historycznej literatury etycznej poświęconej zagadnieniom wojny i po-

¹⁰ Por. np.: H. Jankowski, *Prawo jako przedmiot oceny etycznej*, „Etyka” nr 2, 1967, s. 233—285.

koju, a więc zarówno odrębnych traktatów na ten temat, jak i dzieł etycznych o treści ogólnej, które w jakimś stopniu dotyczą tej problematyki. Tym samym analizy te stają się niezmiernie panoramiczne, stąd też konieczność syntezy i selekcji problemów. Tym bardziej, że poglądy moralne poszczególnych myślicieli na zjawisko wojny i pokoju przeważnie nie wynikają jak *deus ex machina*, lecz są ukoronowaniem złożonych konstrukcji filozoficznych i moralnych — szczególnie dosadnie występuje to np. w twórczości Platona, Kanta czy Hegla.

Przedmiotem tych analiz stać się powinna również i współczesna literatura etyczna. Zadanie systematyzacji stanowisk etycznych na podstawie tej literatury bynajmniej nie jest łatwe. Ma ona bowiem w dużym stopniu charakter publicystyczny, nie zawiera uporządkowanego logicznie systemu tez dotyczących wojny lub pokoju, dających się klasyfikować ze względu na przesłanki i implikacje¹¹.

Brak jest natomiast w istocie literatury, w której dokonywano by systematyzacji i typologizacji poglądów etycznych na zagadnienie wojny i pokoju w proponowany tu sposób. W literaturze interpretacyjnej spotyka się bowiem tylko bądź charakterystykę stanowiska określonego filozofa lub kierunku filozoficznego wobec zagadnienia wojny i pokoju¹², bądź też próbę chronologicznego ujęcia rozwoju np. idei pokoju w dziejach myśli ludzkiej¹³. Nieliczne próby uporządkowania problemu tak w sensie logicznym, jak i aksjologicznym podejmowane są natomiast jakby mimochodem i w sposób niepełny¹⁴.

Wreszcie trzeci z wyróżnionych tu aspektów zagadnienia wojny i pokoju z punktu widzenia etyki, to wymiar aksjologiczny. Nie można

¹¹ Jako przykłady takiej literatury przytoczyć można książkę J. Bernala, *Świat bez wojny* (Warszawa 1960), publikację A. J. Toynbee, *Wojna i cywilizacja* (Warszawa 1963), czy krótki wykład R. M. Hare, *Peace* (Canberra 1966). Do nielicznych prac podejmujących problem wojny w sposób usystematyzowany zaliczyć można pracę Roberta W. Tuckera, *The Just War. A Study in Contemporary American Doctrine*, Baltimore 1960.

¹² Do tego typu prac należą np. publikacje: Irving L. Horowitz, *The Idea of War and Peace in Contemporary Philosophy*, New York 1957; Richard H. Cox, *Locke on War and Peace*, Oxford 1960; Leszek Winowski, *Stosunek chrześcijaństwa pierwszych wieków do wojny*, Lublin 1947 i wiele innych.

¹³ Niewielką próbę takiego ujęcia znajdujemy w artykule S. Harasska, *Idea pokoju w dziejach myśli*, „Przegląd Filozoficzny” XLV (1949), z. 3—4, s. 303—326. Podobną próbę podjęła I. S. Andrejewa w przedmowie *Wiekowa mieczka człowieczeństwa* do publikacji *Traktaty o wiecznym mirie*, Moskwa 1963, stanowiącej wybór tekstów zwolenników idei pokoju w historii.

¹⁴ Taką próbę spotykamy np. w zbiorze I. M. Bocheńskiego *Szkice etyczne*, Londyn 1953. Znajdujemy tam m. in. wyróżnienie i charakterystykę trzech grup argumentów pacyfistów przeciw dopuszczalności wojny i polemikę z nimi. Wcześniej jeszcze T. Kotarbiński dokonywał rozróżnienia odmian pacyfizmu z okresu dwudziestolecia międzywojennego w przedmowie do: A. Nilsson, *ABC ruchu na rzecz pokoju*, Warszawa 1936, s. 8. Dystynkcje czynione w jednym i drugim przypadku dotyczą jednakże tylko pewnego typu poglądów etycznych na zagadnienie wojny i pokoju, mianowicie poglądów pacyfistycznych.

bowiem ograniczyć się jedynie do formalnego przedstawienia tego zagadnienia bez próby zajęcia własnego stanowiska wobec zjawiska wojny. To zaś jest możliwe tylko na gruncie określonego systemu etycznego, w tym przypadku — etyki marksistowskiej.

Rozważania podjęte na tej płaszczyźnie powinny pójść w dwóch kierunkach. Po pierwsze — należy przedstawić i usystematyzować występujące w twórczości marksistowskiej etyczne elementy częstych w niej — zwłaszcza zaś w twórczości Engelsa i Lenina — rozważań na temat wojny i pokoju, ustalić związki tych elementów z marksistowską koncepcją wojny jako zjawiska społecznego, wreszcie określić wszelkie implikacje wynikające z ogólnych założeń etyki marksistowskiej, a dające się odnieść do zagadnienia wojny lub pokoju. Po drugie — uzyskane tą drogą ustalenia należy zaktualizować przez odniesienie ich do współczesnych warunków, do niebezpieczeństwa wojny totalnej. Rozwiązania, bodaj wstępnego, z punktu widzenia etyki marksistowskiej wymagają tu więc niesłychanie doniosłe, a zarazem skomplikowane problemy współczesności. Na zasadzie wrywkowej antycypacji zaliczamy do nich m.in. takie: czy i w jakim stopniu koncepcja wojny sprawiedliwej zachowuje na gruncie teorii i etyki marksistowskiej swą aktualność w odniesieniu do wojny z użyciem środków masowej zagłady? Czy na gruncie tej etyki uzasadnione jest — i dlaczego — bezwzględne potępienie tej wojny, ewentualnie jakie komplikacje moralne i polityczne temu towarzyszą? Jakie zatem wnioski praktyczne wynikają ze stanowiska etyki marksistowskiej w sprawie moralnego sensu wojny współczesnej, jakiego rodzaju praktyczne postulaty moralne i jakie środki zapobieżenia wojnie można wskazać z tego punktu widzenia, by potępienie wojny nie miało charakteru jedynie metafizycznego, moralizatorskiego sprzeciwu?

Problemów takich jest wiele, nie tu jednak miejsce na ich szczegółową ekspozycję. Warto jedynie przypomnieć, że w tej właśnie dziedzinie marksistowska literatura etyczna jest najbardziej uboga, a pozycje, które się od czasu do czasu pojawiają mają charakter raczej przyczynkowski lub publicystyczny.

Tak zaktualizowane zagadnienie wojny jest w wielu przypadkach drażliwe ze względu na związki z praktyką polityczno-militarną, a niektóre jego aspekty są wprost nierozstrzygalne. Jednakże jest tak zawsze gdy przedmiotem analiz jest dynamiczna współczesność, gdy nie wszelkie mechanizmy wydarzeń są dostrzegalne, a kierunek ich rozwoju może się nieoczekiwanie zmienić. Nie powinno to jednak powstrzymywać przed próbą takich analiz. Dalsze uwagi wszakże poświęcone tu będą wyłącznie metodologicznemu aspektowi zagadnienia wojny w etyce, traktowanemu jako wprowadzenie do rozważań historycznych i aksjologicznych.

IV

W dziedzinie metodologicznych rozważań nad zagadnieniem wojny i pokoju w etyce należy uwzględnić dwie sprawy wstępne. Pierwsza — to sprawa symetrii pojęć wojny i pokoju. Jakkolwiek występują one zazwyczaj obok siebie, jako pojęcia oznaczające alternatywne, wykluczające się zjawiska, z czego pozornie wynika, że dezaprobata jednego z nich oznacza automatycznie aprobatę drugiego, albo, że brak na przykład zjawiska wojny oznacza tym samym potwierdzenie istnienia pokoju, w rzeczywistości nie zawsze tak jest. Pokój i wojna nie zawsze bowiem są antytezami, zarówno jako zjawiska, jak też jako cele moralne lub polityczne. Brak wojny nie zawsze jest równoznaczny z istnieniem pokoju. Warunkiem istnienia pokoju jest oczywiście brak wojny, nie jest to jednakże warunek wystarczający. Pokój to również pewien stan pozytywny wykraczający poza brak działań wojennych, cechujący się pewnymi specyficznymi własnościami, do których zazwyczaj zalicza się jego trwałość, a także przyjaźń i współpracę między narodami, poszanowanie ich wolności, suwerenności i godności itp. A znów w sferze ocen moralnych aprobatą np. wartości pokoju nie zawsze jest jednoznaczna z dezaprobata wojny. Wszak niekiedy wojnę traktuje się właśnie jako warunek osiągnięcia pokoju. Znajduje to wyraz m.in. w poglądach Arystotelesa, który aprobatą moralną obdarzał nie wszelki pokój, lecz pewien jego rodzaj (podobnie jak później Kant), i który moralny sens wojny uzależniał od tego, czy prowadzi ona do takiego właśnie pokoju. Do pewnego stopnia zbliżony do tego sens miała starożytna maksyma: „si vis pacem para bellum”. Aprobatą pokoju znajduje w tych przypadkach odbicie w aprobacie określonej wojny, a nie w bezwarunkowej jej negacji. W każdym więc razie w literaturze etycznej nie zawsze zachodzi symetria między negacją wojny i aprobatą pokoju — czy odwrotnie. Oczywiście, symetria taka istnieje w pewnych granicach. Zachodzi bowiem zasadnicza logiczna i psychologiczna zgodność między stosunkiem określonego myśliciela wobec wojny i wobec pokoju. Nie sposób bowiem jednocześnie i na równej zasadzie potępić lub aprobować wojnę i pokój. Gdy B. Franklin pisał, iż „nigdy żadna wojna nie była dobra, ani żaden pokój złym”, to dawał wyraz takiej symetrii, traktując pokój jako dobro, a wojnę jako prostą jego antytezę. Podobnie Nietzsche traktował pokój jako antytezę wojny, obdarzając ją moralną aprobatą, twierdząc, iż wojna każdą rzecz uświęca, wobec czego krótki pokój lepszy jest niż długi i zasługuje na uznanie o tyle, o ile jest środkiem ku nowej wojnie. Lecz nie zawsze zgodność ta znajduje wyraz *explicite*. W większości przypadków uwaga myśliciela skupia się na uzasadnieniu moralnym lub potępieniu albo wojny albo pokoju, a stosunek do jednego z tych zja-

wisk daje się ustalić na zasadzie implikacji ze stanowiska wyrażonego bezpośrednio wobec zjawiska drugiego. Że zaś najczęściej w historii etyki uwagę taką poświęcano zjawisku wojny, bądź poszukując dla niej racji moralnych, bądź potępiając ją oraz dążąc do wyeliminowania jej z życia społecznego i temu podporządkowane są również rozważania o pokoju i środkach jego zapewnienia, przeto i niniejsze uwagi dotyczyć będą głównie zagadnienia wojny w etyce. Oczywiście chodzi tu jedynie o wybór głównego kierunku analiz, nie zaś o ścisłą selekcję tych związanych z sobą zagadnień i eliminację jednego na rzecz drugiego. Natomiast koniecznością wydaje się stosowanie w rozważaniach metodologicznych neutralnego pojęcia moralności, czyli traktowania jako przynależnych do sfery moralności ocen tak dezaprobujących, jak i aprobujących wojnę.

Druga sprawa, której należy tu poświęcić parę uwag, to sprawa definicji wojny. W historii myśli etycznej pojęciem wojny obejmowano dość różnorodne zjawiska. Zresztą i wojna jako zjawisko ulegała w historii przemianom, w sensie jej celów, używanych środków, form prowadzenia itp. Współcześnie w literaturze militarnej obok wojny konwencjonalnej i powszechnej wojny atomowej¹⁵ wyróżnia się wojnę podziemną albo inaczej — „wywrotową”, „nieortodoksyjną” czy „czwarty wymiar działań wojennych” i wiele innych. Toteż przy metodologicznej i historyczno-systematyzującej analizie zagadnienia wojny w różnych doktrynach nie sposób odwołać się do jakiejś jednej definicji wojny. Zwłaszcza, że treść moralnej oceny wojny nie zależy bezpośrednio ani od sposobu definiowania wojny ani od jej różnych odmian (pomijając oczywiście wojnę globalną). Co najwyżej różne są stopnie natężenia moralnej aprobaty czy dezaprobaty wojny w zależności od jej odmian. Na przykład A. Toynbee twierdzi, iż „wojny narodowe są bardziej występne niż wojny religijne, ponieważ cel lub pretekst działań nieprzyjacielskich jest w tym wypadku mniej wzniosły i mniej uduchowiony”¹⁶.

Dystynkcje takie (w tym przypadku wywołujące zasadniczy sprzeciw) nie zmieniają jednakże istoty ogólnej oceny moralnej wojny przez tego autora. Można wobec tego wyróżnić jedynie na zasadzie doraźnej konwencji pewne warunki, które powinny być spełnione, by dane poglądy objąć analizą mającą wydobyć istotę i rodzaje etycznej refleksji nad zagadnieniem wojny. Do warunków tych zaliczamy:

— Traktowanie wojny jako szczególnego rodzaju przemocy, która

¹⁵ F. Skibiński na przykład odróżnia „wojnę w jakimś stopniu świadomie ograniczoną od nieograniczonej, globalnej katastrofy nuklearnej, która wymyka się w ogóle spod definicji wojny” i nie może „prowadzić do jakiegokolwiek racjonalnego celu politycznego” (*O niezmiennych zasadach sztuki wojennej*, „Kultura” 1967, nr 22).

¹⁶ A. J. Toynbee, op. cit., s. 15.

prowadzi do rozlewu krwi, pozbawiania ludzi życia oraz wymaga wielu ofiar materialnych i moralnych.

— Traktowanie wojny jako przemocy zbrojnej stosowanej przez grupy ludzkie wobec innych grup, w związku z czym pozbawianie życia i ponoszenie ofiar ma charakter masowy, a nie jednostkowy.

— Traktowanie wojny jako szczególnego rodzaju konfliktu między grupami narodowymi czy też jako sposobu rozstrzygnięcia konfliktów między tymi grupami.

Z tego punktu widzenia eliminujemy z obszaru zamierzonych dociekań poglądy moralne dotyczące na przykład inkwizycji, pojedynków czy kary śmierci, bez względu na to jak często zjawiska te traktowane są łącznie ze zjawiskami wojny. Oczywiście między moralną oceną wojny a oceną wspomnianych zjawisk zachodzi zazwyczaj ścisły związek, oceny te mają wspólną podstawę aksjologiczną. Odrębny problem stanowią wojny religijne w obrębie jednego narodu, wojny domowe o innym niż religijne podłożu, a także rewolucje społeczne. Zwykle zjawiska te obejmuje się wspólnie pojęciem wojny¹⁷. W podjętych tu rozważaniach ograniczymy się jednak do poglądów moralnych dotyczących wojny między narodami.

V

Co zatem jest przedmiotem refleksji etycznej dotyczącej zjawiska wojny, na czym polegają tu zadania etyki?

Ex definitione można przyjąć, że w odróżnieniu od konstrukcji opisowo-wyjaśniających, dotyczących genezy, istoty oraz historii wojen, centralnym zadaniem etyki jest sformułowanie i uzasadnienie moralnej — dodatniej lub ujemnej — oceny wojny jako swoistego zjawiska społecznego. W związku z tym nasuwa się pytanie, na jakiej podstawie zjawiska społeczne, ponadindywidualne, w rodzaju wojny i pokoju, podlegają ocenom moralnym. W systemach etycznych spotkać bowiem można dwa skrajne stanowiska. Jedno z nich polega na nadmiernym rozszerzaniu sfery ocen etycznych na wszelkie zjawiska i poddawaniu reglamentacji moralnej wszelkich przejawów życia jednostki i społeczeństwa. Drugie — na zawężaniu tej sfery jedynie do indywidualnego życia jednostki, jej cnót, do form współżycia między jednostkami.

¹⁷ W literaturze marksistowskiej wojnę traktuje się powszechnie jako walkę zbrojną pomiędzy różnymi klasami społecznymi lub państwami, prowadzoną w imię określonych celów ekonomicznych oraz politycznych. Wskazuje się przy tym również, że wojnę toczy zazwyczaj w interesie określonej klasy lub państwa specjalna organizacja zbrojnych ludzi.

Poddawanie wojny ocenom moralnym zakłada oczywiście rozciągłość sfery ocen moralnych na zjawiska spoza indywidualnego postępowania jednostki. W etyce nowożytnej, zwłaszcza od czasów oświecenia angielskiego¹⁸ i francuskiego, kiedy to zrodziła się właściwa etyka społeczna, jest to zabieg stosowany powszechnie. Niemniej i w etyce starożytnej, w której przeważały akcenty indywidualne, a potem w etyce chrześcijańskiej pojawiały się próby poddawania ocenom moralnym pewnych zjawisk społecznych, a zwłaszcza wojny.

Wojna nie jest oczywiście wyjątkowym zjawiskiem społecznym poddawany wartościowaniu moralnemu. Do takich zjawisk należy współcześnie m. in. forma własności środków produkcji materialnej czy nauka¹⁹. Wojna natomiast jest chyba historycznie pierwszym zjawiskiem poddanym i stale w dziejach cywilizacji ludzkiej podlegającym wartościowaniu moralnemu. Przy czym ocena moralna zjawisk społecznych pojawia się najczęściej w obrębie tych systemów moralnych, które opierają się na założeniu, iż moralność pełni funkcję czynnika regulującego i ułatwiającego współzycie społeczne, które rozumiane jest również jako współzycie między grupami społecznymi, a nie tylko jednostkami i w obrębie tych systemów ma ona racjonalne uzasadnienie. Wyraźnie ujawnia się to zwłaszcza w etyce marksistowskiej, formułującej oceny moralne i postulaty dotyczące m. in. struktury klasowej społeczeństwa, rewolucji społecznej, czy stosunków między narodami. „Zwykłe prawa moralności i sprawiedliwości — pisze Marks — które winny określać stosunki między osobami prywatnymi, muszą również otrzymać moc obowiązującą w stosunkach między narodami”²⁰.

Ocena moralna zjawiska wojny jest złożona, rozkłada się na kilka warstw, jest ich syntezą. Najstosowniej byłoby skorzystać w tym wypadku z używanych przez Cz. Znamierowskiego terminów: „ocena wtórna” i „ocena globalna”. „Ocena wtórna” w tym ujęciu, to ocena „pewnej mnogości skutków” danego zdarzenia, „które w nim biorą początek i rozwijają się w wachlarz łańcuchów”. „Ocena globalna” zaś to pewna suma ocen uwzględniających „wiele wyglądnów danej rzeczy, wypadkowa ujęć moralnych poszczególnych jej aspektów”²¹. Ocena moralna wojny uwzględnia wszak różnorodne aspekty tego zjawiska

¹⁸ Charakter etyki Oświecenia angielskiego i jej zainteresowania określonymi zjawiskami społecznymi omawia M. Ossowska, *Myśl moralna Oświecenia angielskiego*, Warszawa 1966. Gdzie indziej autorka ta stwierdza, że „szczególnie czystym przykładem etyki” stawiającej sobie za cel harmonijne ułożenie współzycia zbiorowego był system etyczny Hobbesa, wychodzący „z jednego naczelnego postulatu — zapewnienia ludziom pokojowego współzycia” (*Podstawy nauki o moralności*, Warszawa 1957, s. 335).

¹⁹ M. Fritzhand, *W kręgu etyki marksistowskiej*, Warszawa 1966, s. 257.

²⁰ K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. I, Warszawa 1949, s. 359.

²¹ Cz. Znamierowski, *Zasady i kierunki etyki*, Warszawa 1957, s. 13—16.

i udziału w nim ludzi. Nie ogranicza się ona do samych działań wojennych jako swoistego faktu, w którym uczestniczą ludzie, który obiektywizuje się w określonym miejscu i czasie. Ocena ta dotyczy również mniej widocznych elementów zjawiska wojny, w tym również zespołu motywacji skłaniających do podjęcia wojny lub uczestnictwa w niej oraz różnorodnych konsekwencji działań wojennych. Rozszerza to znacznie zakres refleksji etycznej nad zagadnieniem wojny.

Refleksja ta, po pierwsze, uwzględnia problem racji podejmowania wojny, przyczyn, dla których ludzie w niej uczestniczą, uprawnień, w imię których jedni bezkarnie dybią wzajemnie na swoje życie, a drudzy zmuszają lub skłaniają ich do tego. Etyka dociera tu więc do sprawy uprawnień określonych sił czy instytucji, do pozbawiania ludzi życia lub zadawania cierpień, a współcześnie dotyczy to cierpień lub zagłady całej ludzkości. Zachodzi tu ścisły związek między refleksją nad zagadnieniem kary śmierci i refleksją nad zagadnieniem wojny. Z tym, że w drugim przypadku idzie o masową skalę uśmiercania, przy czym rozważania takie dotyczą zarówno decyzji wywołujących wojnę, jak i bezpośrednich czynności zabijania w wojnie, wreszcie gotowości do oddania przez walczącego własnego życia w obronie określonych wartości. Przy takim rozumieniu sprawy, stwierdzenie, że wojna jest złem oznacza, iż złem jest uczestnictwo w wojnie lub że złem są poczynania prowadzące do wojny. Toteż ocena moralna wojny obejmuje również politykę, a więc zorganizowane przez państwo działania określonych klas czy narodów, a także działania określonych sił wywierających bezpośredni wpływ na politykę, a tym samym na wybuch wojny. Dla przykładu — na gruncie etyki marksistowskiej wyraża się to głównie w ocenie własności prywatnej i odpowiadającej jej struktury klasowej oraz polityki klas eksploatatorskich, które w imię własnych interesów ekonomicznych wszczynają wojny zmuszając do udziału w nich masy ludowe.

Zagadnienie stosunku moralności i polityki samo w sobie stanowi przedmiot refleksji etycznej, a także przedmiot zainteresowania opinii potocznej. Jednakże jego najbardziej drastyczną konkretyzacją jest właśnie stosunek moralności wobec wojny jako dziedziny i swoistego wydłużenia określonej polityki²². W związku z tym etyka napotyka dodatkowo kwestie, których nie może pozostawić bez rozstrzygnięcia.

²² Zresztą już pewne rozumienie polityki zakłada możliwość poddawania jej — a zwłaszcza wojny — kwalifikacji moralnej. Np. M. Fritzhand określa politykę jako „wszelką świadomą i celową działalność dotyczącą głównie stosunków między państwami, narodami i klasami społecznymi, nierozzerwalnie związaną z walką o zachowanie lub zdobycie władzy państwowej jako podstawowego narzędzia regulacji tych stosunków” (*Moralność a polityka*, „Nowe Drogi” 1967, nr 5, s. 47).

Czy w sprawach wojny i pokoju prymat mają lub powinny mieć w określonych warunkach kryteria polityki czy kryteria moralności? Czy w ogóle kryteria te występują jako kryteria alternatywne, czy zawsze w jedności, lub też są one od siebie niezależne? Te pytania skupiały uwagę wielu etyków w historii i przyciągają nadal współczesnych myślicieli.

W ten sposób moralna ocena wojny wyraża się również w ocenie poprzedzających wojnę poczynań politycznych²³ określonych sił społecznych i ich celów. Moralna dezaprobata wojny polega tym samym na odmówieniu tym siłom (rządom, kierowniczym jednostkom, grupom społecznym) moralnych uprawnień do wszczynania wojny. Analogicznie, moralna aprobata wojny wyraża się w przyznaniu im moralnych uprawnień do rozpoczęcia i prowadzenia wojny. Może to przy tym być bądź aprobata „stała” — przyzwolenie na rozpoczęcie wojny jako takiej ze względu na przyjmowane w danym systemie odniesienia aksjologiczne, bądź też aprobata określonej wojny, ze względu na konkretne jej przyczyny i cele.

Po drugie, ocenie moralnej podlegają indywidualne przyczyny bezpośredniego uczestnictwa ludzi w wojnie, samo uczestnictwo oraz zachowanie się człowieka w walce. Pierwsze dwie sprawy wchodzą bezpośrednio w zakres oceny zjawiska wojny, a sposób ich rozwiązania jest uzależniony od ogólnej moralnej charakterystyki wojny. Sprawy te są niezmiernie złożone. Tak na przykład ocena powodów skłaniających ludzi do udziału w wojnie dotyczyć może zarówno rozmaicie pojmowanych przez różnych myślicieli tzw. instynktów walki (np. w filozofii B. Russella), czy ludzkich postępów poprzedzających wojnę, których ma ona być odkupieniem (religijna koncepcja wojny jako kary za ludzkie grzechy), jak wreszcie i celów, które przyświecają ludziom świadomie przystępującym do działań wojennych. Przy czym w jednych przypadkach potępiane są (lub aprobowane) jednoznacznie wszelkie takie powody bez rozróżniania ich charakteru, w innych zaś przypadkach odróżnia się jedne od drugich, np. chęć grabieży czy zbrodnicze skłonności od kierowania się jakimiś dodatnimi wartościami, skłaniającymi do walki zbrojnej. Typowym przykładem moralności jednoznacznie określającej postawę człowieka wobec wojny jest moralność kwakrów, kategorycznie zabraniająca uczestniczyć w starciach zbrojnych. Podobny postulat występuje w etyce Gandhiego, znajdując wyraz w zasadzie

²³ Przykład moralnej oceny polityki państw imperialistycznych — w związku z agresją w Wietnamie — stanowiąc mogą opinie J. P. Sartre'a wyrażone w wywiadzie zamieszczonym w „New Left Review” 1967, nr 41 (przedruk ukazał się w „Nowych Drogach” 1967, nr 4, s. 3—9).

ahimsy, w sprzeciwie wobec stosowania gwałtu, nawet usprawiedliwionego koniecznością samoobrony²⁴.

Natomiast w refleksji etycznej dopuszczającej — lub zalecającej — udział człowieka w wojnie ze względu na określone wartości, pojawia się w związku z tym zagadnienie patriotyzmu. Patriotyzm przejawiać się może w wielu postaciach. Przede wszystkim jednak wiąże się on z poczuciem obowiązku udziału w danej wojnie, co z kolei staje się źródłem różnorodnych konfliktów sumienia, konfliktów wartości moralnych.

Trzecia z powyżej wyróżnionych spraw dotyczy sposobu uczestnictwa ludzi w walce zbrojnej i nie mieści się w pełni w obrębie oceny moralnej wojny jako zjawiska. Charakter tej oceny nie narzuca jednoznacznego rozstrzygnięcia omawianej sprawy. Na gruncie etyki potępiającej wojnę jako zjawisko wystąpić wszak może — bynajmniej jej nie przecząc — zespół zaleceń moralnych dotyczących właśnie sposobu prowadzenia wojny. Zespół tych zaleceń określany bywa mianem etyki walki²⁵, która posiada wyraźną autonomię w obrębie normatywnej refleksji etycznej i znajduje się poza sferą moralnej oceny wojny. Jednakże problematyka ta dotyczy nie tylko indywidualnego postępowania jednostki względem walczącego przeciwnika (indywidualnych metod walki, stosunku do jeńców, rannych czy ludności cywilnej wrogiego narodu), lecz działań masowych, zwłaszcza zaś podejmowanych przez instytucje państwowo-militarne. Wchodzą tu w rachubę zwłaszcza zasady wypowiedzania wojny, organizacji warunków dla jeńców oraz rannych strony przeciwnej, a także zagadnienie środków dopuszczalnych w wojnie itp. Problematyka moralnych reguł działań wojennych jest współcześnie w etyce dość zaniedbana, co jest związane m. in. z programową negacją wojny jako takiej oraz z często ujawnianymi przeświadczeniami, iż w warunkach stosowania środków masowej zagłady wszelkie wymogi dotyczące indywidualnej postawy walczących tracą sens. Natomiast sprawa stosowania środków masowego rażenia (np. chemicznych, bakteriologicznych, a zwłaszcza broni atomowej) — nabiera w tych warunkach wyjątkowego znaczenia i ona też musi być w pełni uwzględniona w rozważaniach etycznych dotyczących wojny. Warto dodać, że zasady etyki walki ulegają w naszych czasach tendencji do instytucjonalizowania się w postaci skodyfikowanego międzynarodowego prawa

²⁴ Por. I. Lazari-Pawłowska, *Etyka Gandhiego*, Warszawa 1965, s. 31—32.

²⁵ W polskiej literaturze problematykę etyki walki podejmował m. in. T. Kotarbiński w pracy *Z zagadnień ogólnej teorii walki*, Warszawa 1938 oraz M. Osowska, *O pewnych przemianach etyki walki* (w: *Socjologia moralności*, s. 220—250). Autor artykułu sprawie etyki walki poświęcił dwa szkice: *Etyka walki i czynnik moralny w wojnie współczesnej*, „Zeszyty Naukowe WAP”, seria pedagog., 1961, nr 6/22, s. 47—58 oraz *Problemy etyki walki o wychowanie wojskowe*, „Zeszyty Naukowe WAP”, seria pedagog., 1964, nr 11/36, s. 10—20.

wojennego²⁶, co odpowiada dążności narodów do zabezpieczenia się przed przejawami szczególnie nasilonego barbarzyństwa, jakich widownią była najnowsza historia ludzkości. Wyrazem tego są konwencje i umowy podpisane bezpośrednio po drugiej wojnie światowej, a m.in. *Karta Międzynarodowego Trybunału Wojskowego* z 1945 r. określająca zasady ścigania przestępców wojennych. Do przestępstw wojennych zaliczono w niej: a) „zbrodnie przeciwko pokojowi” (czyli m.in. planowanie, przygotowanie, rozpoczęcie lub prowadzenie wojny agresywnej), b) „zbrodnie wojenne” (chodzi o „pogwałcenie praw i zwyczajów wojennych”, mordowanie ludności cywilnej lub jeńców, rabunek, „burzenie osiedli, miast lub wsi albo spustoszenie nie usprawiedliwione koniecznością wojskową”), wreszcie c) „zbrodnie przeciwko ludzkości” (m.in. „morderstwa, wyępienie, obracanie ludzi w niewolników, deportacje i inne czyny nie-ludzkie”)²⁷. Jak widać, zwłaszcza sprawa sygnalizowana w punkcie a) wiąże się ściśle z zagadnieniem wojny w etyce.

Po trzecie, moralna ocena zjawiska wojny obejmuje także następstwa wojny²⁸, tak w sferze osobowości jednostek ludzkich, jak i w sferze różnorodnych wartości społecznych. W demaskowaniu destruktywnych wpływów wojny na osobowość ludzką celuje zwłaszcza antywojenna literatura piękna, wskazując na głębokie rysy, jakie wojna pozostawia w sferze konkretnej psychiki, w postaci demoralizacji, urazów, kompleksów, dysharmonii osobowości. Natomiast literatura etyczna operuje raczej wyabstrahowanymi wartościami ogólnymi. Zalicza się do nich najczęściej życie ludzkie, szczęście, godność i wolność, a także dobrobyt, harmonię społeczną, rozwój społeczeństwa, dobra kulturalne i materialne. Również i aprobujące wojnę oceny uwzględniają jej skutki, zwłaszcza w sferze osobowości, na przykład rozwój określonych cnót, ograniczanie indywidualizmu itp. Tak więc moralna kwalifikacja wojny rozciąga się na obszerne pole zjawisk podlegających również wartościowaniu moralnemu, toteż często trudno ustalić, gdzie w grę wchodzi jeszcze stosunek do wojny, a gdzie zaczyna się już autonomiczna refleksja dotycząca owych zjawisk czy wartości.

Refleksja etyczna dotycząca skutków wojny dociera w związku z tym również do zagadnienia postępu społecznego. Potępienie moralne lub moralna aprobata wojny, moralny postulat pokoju są ściśle związane ze sposobem pojmowania kryteriów postępu historycznego i moralnie

²⁶ Por. np. W. Morawiecki, *Środki zwalczania wojny. Prawa i zwyczaje wojenne. Zakończenie i likwidacja skutków wojny*, Warszawa 1957.

²⁷ Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, „Zbiór Dokumentów” 1946, nr 4, s. 86—88.

²⁸ Por. m.in. I. Czuma, *Moralny koszt współczesnej wojny*, Lublin 1949.

dopuszczalnych jego „kosztów”. Jest to również kwestia związku między osiągniętym szczeblem postępu tak w sensie technicznym, jak i moralnym a stopniem niebezpieczeństwa wojny, jej charakterem, stosunkiem społeczeństwa do zagadnienia wojny i pokoju. Jest to wreszcie kwestia wpływu wojny lub pokoju na postęp społeczny i jego tempo, lub na regres społeczeństwa.

Po czwarte, refleksja etyczna dotycząca zjawiska wojny obejmuje kwestię odpowiedzialności moralnej jednostek ludzkich za kształt świata społecznego i kierunek działania zbiorowego. Dotyczy to zwłaszcza jednostek i grup ludzkich mających szczególnie duży wpływ na losy świata (polityków, rządów itp.). Kwestia ta występuje oczywiście również niezależnie od zagadnienia wojny — w naszym wieku została ona jednakże wysunięta głównie w związku z wojną, jako kwestia odpowiedzialności moralnej ludzi za utrzymanie pokoju w świecie. Tutaj negatywna ocena wojny zostaje przełożona na język postulatu moralnego domagającego się, by człowiek aktywnie jej przeciwdziałał, by działał na rzecz utrzymania pokoju. Ten postulat wymaga zaś uprzedniego ustalenia zakresu wolności człowieka i jego wpływu na losy społeczeństwa.

W ten sposób w obrębie interesującej nas refleksji etycznej znajduje się również kwestia konieczności historycznej i wolności człowieka, wpływu ideałów moralnych na postępowanie ludzi, a przez to i na przebieg wydarzeń historycznych, w tym przypadku na wybuch wojny lub utrzymanie pokoju. Doniosłość tego zagadnienia w warunkach współczesnego świata ujawnia się ze szczególną ostrością. Ludzkość stanęła bowiem pod drogowskazem, którego jedno ramię wskazuje drogę do samozagłady, drugie drogę dalszego rozwoju i rozkwitu. Czy wybór jednej z tych dróg jest sprawą świadomości moralnej i wolności człowieka, jakie ideały moralne i jaki sposób wcielania ich w życie umożliwić mogą wybór pokoju i rozwoju społeczeństwa — oto pytania stanowiące szczegółowy przykład zasygnalizowanej tu kwestii.

Klasyczny przykład rozważań na temat wolności i odpowiedzialności człowieka właśnie w związku z zagadnieniem wojny stanowią rozważania J. P. Sartre'a w *L'Être et le Néant*. Czytamy tam: „Nie ma w życiu zdarzeń przypadkowych; nagle wypadki społeczne, które mnie porywają, nie pochodzą z zewnątrz; jeśli jestem zmobilizowany, to wojna, w której uczestniczę, jest moją wojną, jest to wojna na mój obraz, ja na nią zasługuję... Skoro nie uchylilem się od wojny, wybrałem ją, wybrałem ją może wskutek słabości, może wskutek tchórzliwego strachu przed opinią, może dlatego, że pewne wartości... przekładam nad tę wartość, jaką stanowi odmowa udziału w wojnie... Jeśli więc wolałem raczej

wojnę niż śmierć lub hańbę, to wszystko dzieje się tak, jak gdybym ja sam za tę wojnę ponosił całkowitą odpowiedzialność”²⁹.

W ten sposób w refleksji etycznej dotyczącej zagadnienia wojny (jak zresztą w całej refleksji etycznej) zazębiają się dwa wątki: aksjologiczno-postulatywny i teoretyczno-opisowy, odnoszący się do sfery faktów. Rozdział tych wątków jest możliwy jedynie w teorii, w dziedzinie analizy różnic między zdaniami o faktach i zdaniami o wartościach. Natomiast nie występuje on w dziedzinie faktów psychicznych, w dziedzinie wypowiedzi dotyczących bezpośrednio rzeczywistości. Zdania o wartościach nie tylko dotyczą określonych faktów, ale mieszczą też pewną wiedzę o nich, podobnie jak zdania o faktach nabierają w określonych momentach treści wartościującej, a etyczna problematyka wojny stanowi dobrą egzemplifikację tego stwierdzenia.

Po piąte wreszcie, refleksja etyczna dotycząca zjawiska wojny obejmuje także sprawę właściwych środków — oczywiście w przypadku moralnej dezaprobaty wojny — zapobiegania wojnie i zachowania pokoju. A ponieważ w historii myśli etycznej przeważała — bezwzględna lub względna — moralna negacja wojny, toteż i sprawa owych środków często występowała w myśli pacyfistycznej, urastając w wielu przypadkach do rangi przedmiotu odrębnych traktatów polityczno-etycznych. Środków zapobiegania wojnom domowym poszukuje Platon w *Państwie* oraz Arystoteles w *Polityce*. Sprawie gwarancji pokoju poświęcano wiele uwagi w literaturze katolickiej, system zorganizowania narodów Europy w celu zapobieżenia wojnie projektował de Saint-Pierre, podobnie w zasadzie zrzeszenia się narodów gwarancji pokoju doszukiwał się w *Rodzie ludzkim* S. Staszic. Gwarancji tych poszukiwał Kant zwłaszcza w *Zum ewigem Frieden* i Fichte w *Powołaniu człowieka*. Współcześnie sprawie dróg eliminacji wojny z życia społecznego szczególnie dużo uwagi poświęca B. Russell (m. in. w *Why Men Fight* oraz w *Szkicach sceptycznych*). Swoistą federalistyczną koncepcją pacyfistyczną lansował m. in. G. Santayana (*The Life of Reason*, wydanie całościowe z 1954 r.), a jeszcze inną A. Einstein (m. in. w *Culture and Prosperity*). Wreszcie sprawa dróg uwolnienia ludzkości od groźby wojen znajduje poczesne miejsce i oryginalne rozwiązanie w ramach ideologii marksistowskiej.

Powyższy opis struktury refleksji etycznej dotyczącej zagadnienia wojny nie może uchodzić za w pełni wyczerpujący. Natomiast wyróżnione tu elementy owej struktury są pierwszoplanowe i nie można ich pominąć przy jej analizie. Składają się one na spójną całość, zachodzą na siebie, nie można więc izolować ich od siebie i rozpatrywać oddzielnie.

²⁹ Cyt. wg przekładu polskiego: *Filozofia egzystencjalna*. Wybór tekstów z historii filozofii, Warszawa 1965, s. 369—370.

VI

Na gruncie ogólnych problemów dotyczących wojny i stanowiących przedmiot normatywnej refleksji etycznej, pojawiają się dodatkowo w konkretnych warunkach historycznych różne kwestie szczegółowe. W obecnych warunkach wyróżnić można wiele takich kwestii ważnych ze względu na sytuację polityczno-militarną i narastających wokół tradycyjnych rozważań etycznych nad zjawiskiem wojny. Należy do nich przede wszystkim — oczywiście z punktu widzenia etycznej dezaprobaty wojny — kwestia pokojowego współistnienia dwóch systemów, przekładania rokowań politycznych nad rozstrzygnięcia militarne. Współcześnie sens i przydatność refleksji etycznej nad zjawiskami społecznymi ujawnia się przede wszystkim z chwilą podjęcia przez nią kwestii pokojowego współistnienia — a wraz z nią i kwestii rozbrojenia. Skoro bowiem wojna współczesna w swej istocie może być uznana za zjawisko absurdalne, przeto i rozważania etyczne dotyczące tej istoty — poza wykazaniem jej absurdałności i barbarzyństwa — nabierają praktycznej przydatności dopiero wówczas, gdy ich punkt ciężkości przenosi się na kwestie rozbrojenia i współistnienia.

Program rozbrojenia jako drogi do pozytywnego i praktycznego rozwiązania moralnego dylematu wojny i pokoju w świecie współczesnym, musi uwzględniać wiele czynników natury politycznej i technicznej, dotyczących zakresu, warunków oraz skutków i kontroli rozbrojenia. Problem rozbrojenia i moralnego potępienia wyścigu zbrojeń jest zresztą bardzo rozgałęziony, w grę bowiem wchodzi tu sprawa ograniczenia zbrojeń, nierozprzestrzeniania broni jądrowej³⁰, zniszczenia zasobów tej broni i tworzenia stref bezatomowych. Problem rozbrojenia dotyczy zresztą nie tylko broni masowego rażenia, ale i broni konwencjonalnej. Wszystkie te sprawy mają dzisiaj wielką doniosłość również i z moralnego punktu widzenia. W związku z tym moralnego zaopiniowania wymaga też sprawa dopuszczalnych kosztów, jakie jedna ze stron w rywalizacji zbrojnej w świecie współczesnym ponieść może dążąc do zachowania pokoju i rozbrojenia w sytuacji, gdy druga strona przejawia tendencje agresywne (utrata wolności, suwerenności czy rezygnacja z dumy narodowej). Pojawia się tu więc konflikt wartości moralnych, przy czym po jednej stronie znajduje się pokój, po drugiej zaś znaleźć się mogą w konkretnej sytuacji wspomniane wartości.

³⁰ Dotyczy to nierozprzestrzeniania nie tylko broni jądrowej, ale i materiałów rozszczepialnych przeznaczonych do produkcji tej broni. W światowej literaturze politycznej i publicystyce przyjęła się angielska nazwa dla określenia zasady nierozprzestrzeniania wspomnianej broni i środków — „non-proliferation treaty” (w skrócie: NPT).

Z moralną oceną zbrojeń i wysiłków rozbrojeniowych wiąże się też kwestia oceny współczesnej nauki, zaangażowanej militarnie. Udział wszelkich dyscyplin naukowych i myśli technicznej w zbrojeniach wojennych jest dzisiaj ogromny i stale się zwiększa. Nauka ma również duże znaczenie w dziedzinie rozbrojenia, co ujawnia się np. w związku z poszukiwaniem skutecznych instrumentów wykrywania i rejestrowania podziemnych wybuchów jądrowych. I tu wyłania się wiele konkretnych problemów począwszy od moralnej oceny doświadczeń jądrowych i ich skutków, na moralnej odpowiedzialności uczonych za wykorzystanie ich odkryć i wiedzy dla celów wojennych skończywszy. Oddzielna sprawa z tego zakresu, to sprawa współczesnych wysiłków naukowych, zmierzających do doskonalenia broni jądrowej, do uczynienia z niej broni „czystej”, rażącej w stopniu masowym, lecz nie skażającej atmosfery (co ma znaczenie także i w czasie doświadczeń z tą bronią).

Inna jeszcze sprawa pojawiająca się w związku z moralnym potępieniem wojny atomowej dotyczy moralnych uprawnień państw zaatakowanych do uderzenia odwetowego, które doprowadzić musi do ogólnoświatowej pożogi, oraz uprawnień poszczególnych rządów do atomowego uderzenia prewencyjnego w przypadku, gdy zagrożenie ze strony przeciwniej wydaje się nieuchronne. W obu tych sytuacjach przed ludzkością pojawia się perspektywa wielkiej „wspólnej mogiły” i każda z tych decyzji obciążona jest odpowiedzialnością za uczynienie owej perspektywy ostatnim faktem ludzkiej historii.

Wyraźnie moralny odcień mają współcześnie również takie pojęcia, jak agresja i agresor³¹, zimna wojna, ideologia prowojenna, a zwłaszcza pojęcie ludobójstwa. Odpowiada temu zainteresowanie etyki zjawiskami oznaczonymi tymi pojęciami, a na gruncie koncepcji humanistycznych i pacyfistycznych spotykają się one z jednoznacznym potępieniem moralnym.

Wreszcie odrębnym zagadnieniem moralnym jest dzisiaj zagadnienie wojen lokalnych, a zwłaszcza wojen narodowowyzwoleńczych. Z jednej strony bowiem wojny takie stanowią mogą zarzewie wojny ogólnoświatowej, w tym również atomowej. Z drugiej strony jednakże tradycyjne rozważania o wojnach sprawiedliwych mają szczególną aktualność właśnie w odniesieniu do wojen narodowowyzwoleńczych, do walk narodów kolonialnych o prawo do suwerenności i samodzielnego bytu.

³¹ Pojęcia te są przedmiotem analizy bogatej współcześnie literatury prawnopolitycznej. Dla przykładu można wymienić pracę W. Morawieckiego, *Walka o definicję agresji w prawie międzynarodowym*, Warszawa 1956.

VII

Z powyższych rozważań wynika, że w obrębie refleksji etycznej nad zjawiskiem wojny występują nie tylko elementy bezpośredniej oceny wojny lub współtowarzyszących jej zjawisk społecznych, lecz także szereg aspektów w istocie wykraczających już poza tę ocenę, choć wywierających wpływ na jej charakter. Toteż w przeglądzie typów moralnej oceny wojny uwzględnić należy również ich uzasadnienie aksjologiczne, ich stosunek do przyjmowanej w danym systemie hierarchii wartości moralnych oraz problem powiązań tych ocen z konstrukcjami pozaetycznymi.

W związku z tym stwierdzić można, że w przeciwieństwie do pokoju, który traktowany bywa nie tylko jako środek umożliwiający realizację określonych wartości moralnych, ale również jako wartość autonomiczna, jako dobro nie wymagające uzasadnienia przez inne wartości (często w publicystyce etycznej pokój identyfikuje się z najwyższym dobrem), wojna w zasadzie nie występuje w systemach etycznych ani jako zło, ani też — w systemach apologetyzujących wojnę — jako dobro samo w sobie. Oceny wojny osadzone są z reguły w miększu określonych uzasadnień aksjologicznych. Wydaje się, iż wyróżnić można następujące typy owych uzasadnień oceny moralnej wojny (dodatniej bądź ujemnej).

a) Uzasadnienie wynikające bezpośrednio z uznawanego w danym systemie najwyższego dobra i kryterium moralności. Przejrzyście ujawnia się to np. w poglądach Nietzschego, w jego apoteozie wojny ze względu na naczelną zasadę moralną.

b) Uzasadnienie wynikające z przyjmowanej w danym systemie listy szczegółowych wartości moralnych, traktowanie wojny jako środka ich realizacji, lub jako zjawiska destruktywnego, niweczącego je (życie, sprawiedliwość, wolność, określone cnoty moralne itp.).

c) Uzasadnienie tej oceny ze względu na wielorakie skutki bezpośrednio moralne, oraz w szerokim zakresie społeczno-ekonomiczne (rozwój społeczny, zwłaszcza np. rozwój nauki i produkcji, a współcześnie — po prostu dalsze istnienie cywilizacji ludzkiej). I tutaj występują w sposób bardziej lub mniej pośredni, a często w postaci niezwerbalizowanych założeń, moralne przesłanki oceny wojny. Tutaj też najbardziej wyraźnie ujawnia się wpływ wiedzy o skutkach wojny na jej konkretną ocenę.

Oczywiście, te rodzaje uzasadnień moralnej oceny wojny, w wielu poglądach etycznych splatają się z sobą — lub przynajmniej pewne ich elementy występują łącznie — i stanowią wspólną podstawę aksjologiczną owej oceny.

Tak więc ocena moralna wojny jest implikacją określonych założeń

aksjologicznych oraz wiedzy o jej konsekwencjach. Jest to zarazem najbardziej przekonywający sposób formułowania tej oceny, w tym tkwi jej zdolność inspirowania określonych postaw ludzi. Stąd też za najbardziej uzasadnioną ocenę wojny uchodzić może ocena teleologiczna, tak w sensie uzasadnienia jej ze względu na cel wojny, jak i w sensie uwzględniania różnorodnych jej skutków.

Zagadnienie celów wojny skoligacone zaś jest w prostej linii z kontrowersją między zwolennikami absolutyzmu i zwolennikami zasady względności dobra i zła, konkretności w etyce. Kontrowersja ta w sposób najbardziej jaskrawy występuje właśnie w dziedzinie rozważań na temat pokoju. Absolutyzm moralny może się tu ujawnić na przykładzie bezwzględnej negacji wszelkiej wojny, zasada konkretności pozwala zaś ocenić wojnę w zależności od jej charakteru i celów, a w związku z tym aprobować w sensie moralnym określoną wojnę, inną zaś potępiać. Na tej podstawie na gruncie niektórych systemów etycznych (katolicyzm, marksizm) występuje rozróżnienie wojen sprawiedliwych i niesprawiedliwych. Nie ulega wątpliwości, że współcześnie problem wojen sprawiedliwych jest bodaj najbardziej złożonym i dyskusyjnym problemem etycznym, dotyczącym zjawisk społecznych. Związane to jest z niszczyielskim charakterem ewentualnej wojny atomowej, która nie może doprowadzić do realizacji jakiegokolwiek pozytywnego celu.

Określone założenia aksjologiczne oraz znajomość realnych skutków wojny — czyli wiedza o faktach — nie są jednakże jedyną podstawą dla oceny moralnej zjawiska wojny. Podstawą taką, implikującą określoną ocenę moralną wojny, jest również filozoficzna teoria świata, a zwłaszcza określona koncepcja człowieka, jego istoty i powołania oraz koncepcja rozwoju historycznego i odpowiadający jej program społeczny. Sygnalizujemy tu za ledwie wstępnie to zagadnienie, podobnie zresztą jak wszystkie inne, można jednak już teraz stwierdzić, że np. teorie głoszące rozumność praw natury, teorie jedności świata społecznego i przyrodniczego oraz koncepcje historycznego charakteru zjawisk społecznych sprzyjały potępieniu wojen i moralnej aprobacie pokoju. Podobnie w teorii dotyczącej genezy, istoty i funkcji wojny znajdują się pewne przesłanki jej moralnej oceny, warunkujące konkretną jej treść, lub też przekreślającą możliwość takiej oceny. Związek między teorią wojny, a jej oceną moralną jest zresztą obustronny — w teoriach tych również występują, często ukryte, założenia wartościujące (np. w teoriach wiążących zjawisko wojny ze zbrodnictwami instynktami, czy w teorii traktującej wojnę jako wynik nierówności społecznej).

Do teorii sprzyjających formułowaniu ocen moralnych zaliczyć można zwłaszcza historyczną (nie fatalistyczną) koncepcję wojny jako zjawiska związanego z pewną tylko formą świata społecznego. Takie ujęcie

wojny pozwala na przeciwstawienie okresom historii, w których występują wojny okresów, w których zjawisko to nie występowało lub w których, zgodnie z przewidywaniami opartymi na wiedzy o źródłach wojny, wojna zostanie wyeliminowana z życia społecznego. Do teorii tych zaliczyć dają się także koncepcje psychologiczne, zwłaszcza te, które pojmują wojnę jako przejaw ujemnie — z punktu widzenia moralnego — ocenianych instynktów. Duże wątpliwości pojawiają się natomiast w odniesieniu do teorii fideistycznych. Czy bowiem koncepcje traktujące wojnę np. jako zrzucenie sił transcendentnych lub jako formę kary za ludzkie nieprawości spowodowanej przez czynniki posiadające nieograniczoną władzę nad człowiekiem, jest najlepszą platformą dla oceny moralnej wojny, zwłaszcza dla oceny negatywnej? Jeszcze wyraźniej do aprobaty wojny, a przynajmniej do zaniechania moralnych wysiłków mających zapobiegać wojnie prowadzą naturalistyczne (biologiczne, geograficzne) i wszelkie fatalistyczne teorie wojen i ich źródeł, traktujące wojnę jako „normalny” czy nieuchronny stan ludzkości. Poglądy takie pojawiają się i we współczesnej literaturze filozoficznej i militarnej. Jako uzasadnienie poglądów fatalistycznych służą często obliczenia wykazujące, że większość lat znanej historii ludzkości przypada na wojny. Na przykład niedawno grupa amerykańskich astronomów (z okazji kongresu astronomicznego w Warszawie) wysuwała twierdzenie, że każda cywilizacja nieuchronnie osiąga fatalny próg, za którym następuje jej samozagłada, wysnuwając zresztą z tej tezy wniosek, iż niemożliwe jest skontaktowanie się ludzi z wyższymi cywilizacjami z innych planet. Taka koncepcja wyklucza logicznie albo wszelką ocenę wojny albo też skłania do pogodzenia się z nią. Oczywiście, nie zawsze na gruncie fatalistycznych koncepcji wojny brak jest moralnej kwalifikacji wojny, nie zawsze też na gruncie tych teorii są to oceny aprobujące. Na gruncie takich teorii mogą występować oceny wyraźnie dezaprobuujące wojnę. Nie wydaje się jednak, by w takim przypadku były one czymś więcej niż aktem rozpacz i beziły, a w każdym razie zachodzi wyraźna kontradycja między treścią tych ocen a fatalistycznymi koncepcjami wojny.

Teza o zależności charakteru oceny moralnej wojny od charakteru określonej teorii wojny wymaga egzemplifikacji, potwierdzenia przez analizę historii etyki, która powinna wykazać, na ile w rzeczywistości ujawniał się związek między moralną oceną wojny i pokoju, a ogólnofilozoficzną teorią świata społecznego i wojny. Tu dodać jeszcze można, że owa zależność oceny moralnej wojny od określonej teorii społeczeństwa i wojny wzmacnia klasowy charakter tej oceny. Jest on oczywiście warunkowany bezpośrednio przez sytuację społeczno-ekonomiczną poszczególnych klas. Jednakże sytuację i interesy klas wyrażają również

teorie dotyczące poszczególnych zjawisk społecznych np. wojny, co odbija się na charakterze ocen moralnych wojny, sformułowanych w oparciu o te teorie. Ponadto właśnie zjawisko wojny sprzęgnięte jest bezpośrednio z interesami i polityką określonych klas³².

W świetle powyższych uwag problem słuszności określonej oceny moralnej zjawiska rozpatrywać można z trzech punktów widzenia:

a) ze względu na przyjmowaną przez rozpatrującego jej charakter hierarchię wartości, a więc z określonych własnych pozycji aksjologicznych, np. humanistycznych;

b) ze względu na jej zgodność z całym systemem moralnym, w obrębie którego ona występuje jako jego część czy konsekwencja;

c) ze względu na jej racje pozaetyczne, a więc ścisłość wiedzy o skutkach wojny, naukowość określonej koncepcji społecznej w ogóle i określonej koncepcji wojny w szczególności.

Tak więc wydaje się, że istnieje możliwość skonstruowania i przyjęcia pewnego modelu, ze względu na który można poddawać ocenie poszczególne stanowiska w sprawie wojny i pokoju, dotyczące tych zjawisk zespoły ocen i dyrektyw moralnych. Wydaje się, że współcześnie najlepsze uzasadnienie pozaetyczne oraz największą siłę obligatoryjną mają te oceny moralne wojny, które wspierają się na znajomości realiów wojny współczesnej i jej skutków oraz na traktowaniu jej jako historycznego, nie nieuchronnego zjawiska społecznego, zależnego choćby w jakimś stopniu od woli i aktywności ludzi.

VIII

Reasumując powyższe rozważania — zarazem zmieniając nieco ich kolejność — stwierdzić można, że logiczna struktura refleksji etycznej nad zagadnieniem wojny przedstawia się w następujący sposób:

1. Teoretyczną podstawą tej refleksji jest określona ogólna teoria społeczeństwa i człowieka a także ogólna teoria wojny oraz wiedza o faktach, czyli o środkach, zasięgu i skutkach wojny.

2. Aksjologiczną podstawą normatywnej refleksji nad zjawiskiem wojny i jej konkretnej oceny jest uznawane w danym systemie moralnym najwyższe dobro moralne i odpowiednio uhierarchizowana tabela wartości moralnych.

3. Na tych podstawach wznosi się złożona ocena moralna wojny oraz

³² „Klasowy charakter kategorii etycznych najwyraźniej przejawia się wtedy, gdy stosuje się je w walce klasowej, politycznej (niekiedy też narodowej), która stanowi rdzeń życia społecznego. Etyczny stosunek do problemów pokoju i wojny... itp. ma wyraźne zabarwienie klasowe” (W. P. Tugarinow, op. cit., s. 40).

zjawisk i stosunków społecznych bezpośrednio z nią związanych a więc poprzedzających ją, współtowarzyszących jej i stanowiących jej następstwa.

4. Ocena moralna wojny znajduje z kolei wyraz w systemie powinności i dyrektyw dotyczących zachowania się wobec wojny — lub w czasie wojny — poszczególnych grup (narodów, rządów, czy partii) i jednostek ludzkich oraz określających postępowanie ludzi względem siebie (np. postulaty pokojowego współistnienia, poszanowania narodowej suwerenności czy zakaz określonych rodzajów broni).

5. Ostatnim — w sensie logicznym — elementem refleksji etycznej dotyczącej zjawiska wojny jest określanie społecznych form działania w kierunku ustalonym przez dyrektywy moralne wynikające z treści oceny moralnej wojny, np. określanie godnych i skutecznych środków zapobiegania wojnie.

Z jednej strony zatem ujawnia się tu głęboki związek między refleksją nad zjawiskiem wojny a różnymi aspektami wiedzy o tym zjawisku. Z drugiej strony widoczny staje się tu również związek między ową refleksją etyczną, a praktyką społeczno-polityczną. Refleksja ta nie tylko bowiem dotyczy praktyki społecznej, bierze pod uwagę praktyczne, społeczne konsekwencje wojny, ale usiłuje wpłynąć na postępowanie mas i grup społecznych oraz jednostek ludzkich. Związek ten ujawnia się zwłaszcza w dziedzinach zasygnalizowanych w punktach 4 i 5 i one są współcześnie najbardziej eksponowane w antywojennej refleksji etycznej.

Praktyczne funkcje omawianej tu refleksji etycznej są różnorodne. Pozwala ona skonkretyzować wiele ogólnych problemów etyki, rozważyć konkretne zjawisko społeczne. Ale tym samym ujawniają się i inne, niezmiernie doniosłe społecznie jej funkcje. Pozwala ona bowiem — oczywiście w przypadku myśli pacyfistycznej — wpływać na moralne uwrażliwienie społeczeństwa na tak istotny problem społeczny. Ma to znaczenie m. in. z tego względu, że moralne reakcje ludzi na przejawy zła konkretnego, dostrzeganego bezpośrednio (pojedynczy fakt zabójstwa dokonanego na konkretnym człowieku, krzywda konkretnego człowieka) są żywsze i kształtują się żywiłowo, w przeciwieństwie do reakcji na zło abstrakcyjne, nie dziejące się „teraz i tutaj” np. na potencjalną wojnę, czy wojnę trwającą „gdzieś daleko”, w której giną anonimowi ludzie. Otóż refleksja etyczna dotycząca wojny i stanowiąca jej przedłużenie moralistyka antywojenna może właśnie wydatnie rozwijać wrażliwość moralną ludzi w tej dziedzinie, pobudzać ich sumienia. Refleksja ta wzbudza ponadto poczucie odpowiedzialności ludzi za losy świata jako całości, może też w jakimś stopniu wywierać wpływ na postępowanie ludzi i ich praktykę społeczno-polityczną. W tym sensie potępiająca wojnę refleksja etyczna i odpowiadająca jej moralistyka

stanowić mogą praktyczną siłę, przyczyniającą się do zachowania pokoju światowego³³. Te społeczno-obligatoryjne, praktyczne funkcje omawianej tu refleksji etycznej decydują współcześnie o jej randze i powołaniu.

*

Jest to zaledwie zarysowe przedstawienie treści i charakteru oraz funkcji refleksji etycznej dotyczącej wojny. Wymaga ono analiz egzemplifikujących, prześledzenia konkretnych rodzajów refleksji i rozwinięcia powyższych uwag, mających w większości charakter wstępnych założeń, pełniących funkcje pomocnicze wobec dalszych analiz.

М. Михалик

ПРОБЛЕМА ВОЙНЫ В ЭТИКЕ

Предметом обсуждений в настоящей статье является моральный аспект войны. Указывая на реальную опасность тотальной войны и ее последствий а также на отражение этой опасности в общественном сознании и развитии пацифистских движений, автор подчеркивает значение этической рефлексии в отношении к явлению войны. Эта рефлексия имеет давнюю традицию, она выступает в литературе так в философско-моральной как и художественной. В настоящее время этическими оценками насыщена особенно общественно-политическая и милитаристская литература. Требуется это не только дальнейшего развития упомянутой рефлексии из определенных точек зрения, особенно из марксистских в виду величия и силы социалистического движения против войны, но также анализов касающихся сущности упомянутой рефлексии в прошлом и современности.

Исходя из этого автор выделяет три группы вопросов которые актуально могут войти в сферу обсуждений проблем войны в этике. Первая из них методологического характера. Задачей этих обсуждений дать ответ на вопрос: в чем состоит суть моральной оценки войны, чего она конкретно касается, какая ее структура и на каких основах она построена.

Вторая группа затронутых вопросов относится к истории проблемы войны в этике. Предметом обсуждений в этой области являются главным образом типы моральных оценок войны в истории этики и в современности, их историческое развитие. И наконец третья группа вопросов аксиологического характера, их целью является определение отношения к современной войне с точки зрения принятой (марксистской) этической системы, на попытке решения сложных моральных проблем связанных с угрозой тотальной войны.

Дальше автор концентрируется на методологическом анализе этической рефлексии касающейся войны и утверждает, что моральная оценка этого явления носит более общий характер, ибо она должна учесть факты предшествующие войне, (определенные цели и политические действия), само явление войны и участие в ней людей а также методы и средства применяемые в войне и наконец разносторонние последствия войны так в области личной как и общественной жизни. В связи с этим в сфере этической рефлексии, посвященной проблеме

³³ I — oczywiście — odwrotnie. Apolegetyka wojny, a także przeświadczenia o nieuniknionym charakterze wojny przyczyniać się mogą do jej wywołania, czynią niebezpieczeństwo wojny bardziej realne.

войны имеются также вопросы общественного прогресса, патриотизма, а в настоящее время особенно разоружения, мирного сосуществования и т. п. Из определенного характера моральной оценки войны вытекают также некоторые постулаты касающиеся отношения отдельных лиц к войне, миру и средствам предотвращения войны.

Этическая рефлексия относительно явления войны, сочетается по мнению автора с философскими концепциями общественного мира, человека, и войны. Автор утверждает что оценкам отвергающим войну больше всего способствуют исторические и фаталистические концепции общества, признающее человеку активное влияние на историю и считающие войну явлением, выступающим только в определенном роде общественной структуры.

Логическая структура обсуждаемой этической рефлексии представляется по мнению автора следующим образом. Конкретной основой расширенной (положительной или отрицательной) моральной оценки войны является более или менее ясно определенная теория общественных явлений особенно войны, а также знание ее реальных форм и последствий. Таким же основанием являются также определенные общие аксиологические положения и подробный перечень моральных ценностей. Моральная оценка войны отражается в системе критериев относящихся к поведению личностей в связи с возможной войной и проч. их ответственности за мир и в случае пацифистских идей — коллективных усилий для сохранения мира.

Эти обсуждения автор считает предварительными и вспомогательными в отношении к историческому анализу обсуждаемой этической рефлексии и непосредственных аксиологических рассуждений на тему войны.

Mieczysław Michalik

THE PROBLEM OF WAR IN ETHICS

The article deals with the moral aspect of war. The writer points out the actual danger of total war and its consequences, as well as the reflection of this danger in social consciousness and in the development of the pacifistic movement. Further he emphasizes the importance of the ethical reflection relating to the phenomenon of war. This reflection has a long tradition and may be found both in philosophic and moral literature and in letters. Nowadays the social-political literature and the military one are especially rich in ethic opinions. This requires not only a further development of the mentioned reflection from definite positions, particularly from the Marxist ones, with regard to the scale and the strength of the socialist anti-war movement, but also analyses relating to the essential contents of the mentioned reflection in the course of history and in the present time.

Basing on the above, the writer distinguishes three groups of matters which may be taken into account in considerations upon the war problem in ethics. The first of them is of methodological character. The scope of this layer of considerations is to give answer to following questions: in what consists the essence of the moral evaluation of war, to what it specifically relates, what is its structure, and on what foundation it is based.

The second group of the distinguished matters refers to the history of the war problem in ethics. In this sphere the objects of discussion are principal types of the moral evaluation of war both in history of ethics and at present, their historic development. At last, discussions within the third group of matters are of axiological character and consist in the definition of attitude towards the

modern war from the position of the adopted (Marxist) ethical system, in an attempt of settling the complicated moral problems connected with the menace of a total war.

Continuing his thoughts, the writer concentrates on the methodological analysis of ethical reflections relating to war and states that the moral evaluation of this phenomenon is of perplexed and "global" character. There should be taken into consideration naturally the facts preceeding the war (definite political scopes and steps), the phenomenon of war itself, participation of men in war, means applied during the war, and finally its various consequences both in individual life and in the sphere of social life. In this connection, ethical reflections upon the problem of war contain also problems of social progress, patriotism, and, in our times, also that of disarmament, peaceful coexistence etc. From the definite character of moral evaluation of war result also some postulates which relate to the attitude of individuals towards war and peace, as well as towards the prevention of wars.

The ethical reflection upon the phenomenon of war is, according to the writer, rather closely related to philosophical conceptions of social world, men, and war. He expresses the opinion that to the disapproving evaluation of war the most favourable are historical and non-fatalistic conceptions of the society which admit the active influence of man upon history and consider war to be a historical phenomenon which takes place only in a specific type of social structure.

The final logical structure of the discussed ethical reflection is, according to author, as follows: The basis of the definite, extended ethical evaluation (positive or negative) of war is a more or less distinctly established theory of social phenomena, particularly those of war, as well as the knowledge of its actual forms and consequences. Its basis are also fixed general axiological assumptions and the detailed list of moral values. The moral evaluation of war, in turn, is expressed in a system of directives which relate to the behaviour of individuals with respect to the possibility of war (also their responsibility for the world), and, in the case of pacifistic ideas, in connection with collective efforts for maintaining peace.

The above discussion is considered by the author as preliminary and auxiliary with regard to the historical analysis of the discussed ethical reflection and to the direct axiological discussions upon the problem of war.